

А. М. Поповський

УДК 81'373.2(049.32)

ВІДРОДЖУЙМО ІСТОРИЧНІ ПАМ'ЯТКИ. РЕЦЕНЗІЯ

**ЧАБАНЕНКО
ВІКТОР
АНТОНОВИЧ.
ПОРОЖИСТИЙ
ДНІПРО. –
ЗАПОРІЖЖЯ: ЗНУ,
2008. – 188 с.**

Вийшов у світ історико-топонімічний словник «**Порожистий Дніпро**» професора В. А. Чабаненка (Запоріжжя: ЗНУ, 2008), який є вельми цінним науковим здобутком української лексикографії ХХІ століття й вагомим виховним чинником у відродженні замулених джерел духовної артерії української козацької вольності.

Рецензований словник – унікальне явище в історії сучасної української мовознавчої науки. Його реєстр нараховує понад 500 статей енциклопедичного типу. У них йдеться про зафіксовані й науково обґрунтовані назви затоплених після збудування в 1932 році Дніпрогесу таких історично вагомих об'єктів, як пороги, острови, переправи, забори, байраки, балки, камені, скелі, печери, ріки, річки, струмки, урочища, фортеці, військові укріплення, населені пункти тощо.

Складовими частинами цього своєрідного дослідження є класична композиційна форма викладу – ґрунтовна передмова укладача, в якій з'ясовані засади створення словника, принципи подачі та характеристики назв, до кожної з яких подано паспортизацію й відповідні археологічні, історичні, мовознавчі, топографічні, фольклористичні коментарі, що всебічно розкривають суть того чи іншого історичного об'єкта. А щоб мати уявлення про сказане вище, наведемо статтю про славу ріку України, в етимології слова якої розкриваються таємниці різних епох:

Дніпро, -а, ч. – велика, головна ріка України. Бере початок на *Валдайській* височині (*Смоленщина*) і впадає в *Дніпровський* лиман *Чорного* моря. Довжина 2285 кілометрів, площа басейну 503 тисячі квадратних кілометрів. Порожиста ділянка, – від *Січеслава* (*Дніпропетровська*) до *Запоріжжя*, – має довжину більше 60-и кілометрів, ширина річища тут у різних місцях була різною – від 40 метрів до кілометра. На протязі цієї ділянки в *Дніпро*, впадають річки: з правого боку – *Мокра Сура*; з лівого – *Ворона*, *Осокорівка* і *Вільнянка*. Її перетинають гранітні відроги *Карпат* у вигляді 9-ти порогів (*Кодак*, *Лоханський*, *Сурський*, *Дзвонець*, *Ненаситець*, *Вовнига*, *Будило*, *Лишиний* і *Вільний*), багатьох забор і каменів. Береги майже всі скелясті. По руслу – кілька десятків малих і великих островів. У 1932-ому році після спорудження *Дніпрогесу* вода на ділянці піднялася на десятки метрів. Утворилося водосховище площею близько 33 тисячі гектарів; середня глибина – 20, а максимальна – 60 метрів. Затоплена унікальна екосистема, опинилася на дні незлічені пам'ятки світового значення, символи української історії.

Навряд чи знайдеться на земній кулі ріка, що мала б стільки назв (варіантів і паралелей), як її має центральна водна артерія нашої Батьківщини. Таке явище пояснюється тим, що Дніпро відіграв виключно важливу роль у житті численних племен і народів, у розвитку цілого ряду

довго після Геродота його співвітчизники, а також римські географи й історики Скімн Хінський (1-е ст. до н. е), Страбон, Помпіній Мела, Пліній Молодший та Діон Хрїзостом (всі 1-е ст. н. е), Клавдій Птоломеї (2-е ст. н. е), Юлій Солін (3-е ст. н. е) називали *Дніпро Борисфеном* (*Бористеном*). І тільки в 4-му ст. н. е анонімний грецький автор посібника для мореплавців “Плавання уздовж усіх берегів” уперше (звичайно, у відомих нам писемних джерелах) уживає назву *Данапріс*. У творі єпископа із міста *Кротона* (Італія) Йордана «Про походження та історію готів» (551-552 роки) *Дніпро* згадується кілька разів як *Борисфенес*, *Борісфеніс*, *Данапер*, *Данабер*, *Вар* і *Ерас*. Вчені вважають, що гідронім *Вар* гунського походження й означає “широкий”, а *Ерас*, можливо, має зв’язок із етнонімом *Рос*, вірніше з іменем легендарного народу *роксоланів* чи *росоманів* (див. БРГ, 191-197). Давні скандинави (варяги) вживали назви *Данп* і *Данпар*, принаймні так поіменовано *Дніпро* в їхніх героїчних піснях 6-8-го століть. Візантійський імператор Константин Багрянородний (10-е ст.) у своїй праці «Про управління імперією» вживає форму *Донар*, а також послуговується печенізькою назвою *Дніпра Варух*, що знову ж таки означає “широкий” (СФ, т. 1, 518), а також паралелями з нез’ясованою етимологією *Алікс*, *Елікс* і *Лякс* (БКР, 165). Слід зауважити, що В. Чапленко піддає сумніву печенізьке походження топоніма *Варух* і, залучаючи матеріал з давньоукраїнської та інших мов, тлумачить його як “бурхливий”, “вируючий” (ЧЛ, 725-726). Арабський письменник 10-го ст. Ібн-Саїд європейські варіанти *Данапер*, *Данабер* передає як *Танабор*, *Такабар* (див. ЯВ, 28). У середньовічних угрів *Дніпро* – це *Атель* (ИР, 137), тобто “Велика ріка”. Тюркськомовні народи (половці, каракалпаки, татари, турки та ін.) дібрали для *Славути* такі імена: *Озі-су*, *Озі*, *Озу*, *Узу-су*, *Узі*, *Узу*, *Юза*, *Юзен*, *Озю*. Гідронімічною основою для всього цього ряду є значення “вода” (див.: ЯВ, 30; ГУ, 167; СГУ, 173; ГИГТ, 48). У візантійських церковних пам’ятках 10-13-го століть наша ріка згадується як *Елісс* (БКР, 165). Венеціанські та генуезькі купці 13-14-го століть, які мали в пониззі *Дніпра* колонії й опорні пункти, називали українську ріку *Елексе*, *Леллексе*, *Еліче*, *Ексі*, *Ерессе*, *Лерессе*, *Ерексе*, *Люксом*, *Люксоні*, *Люссоні*, *Лоусен*, *Лозо* (ЯВ, 29; СГУ, 173 Ф. Брун вважав, що гідроніми *Елексе*, *Леллексе*, *Ерессе*, *Ерексе* походять від назви міста *Олешія* (*Олешок*), що *Ексі* – це переінакшене турецьке “аксу” (“біла вода” або “чиста вода”), а всі інші мають тюркський корінь “уз” чи “оз” (“ріка”), прикритий типово романським препозитивним елементом “л” (*Л’уосен*, *Л’озо* і т. д.) (БЧ, ч. 1, 21-22, 78). Італійські картографи й манйдрівники 14-15-го століть використовували вже згадувані варіанти *Еліче*, *Ерексе*, *Ерессе*, *Елексе* та *Лерессе* (БКР, 137, 165).

Рецензія

Запорозжці називали *Дніпро Козацьким Шляхом* і прославили його в численних думах, легендах, переказах та піснях. Узагалі, ставлення до нього було в січовиків мірилом найвищого патріотизму. Порожисту його ділянку (береги, балки, байраки, острови) вони облюбували як затишну місцевість для своїх зимівників і рибальських станів. Одного разу, дізнаємося із переказів, братчики за віщось розгнівалися на свою старшину й почали погрожувати, що покинуть *Січ*. Тоді кошовий звернувся до них із такою промовою: “І ви, панове молодці, залиште *Січ*?!.. І ви покинете *Дніпро*?!.. Та чи є ще інший який *Дніпро*?!.. Та ви ж як риба без води, не зможете бути без *Дніпра*! Та й де ж ви знайдете нову отаку славну ріку, щоб вона вам так служила, щоб вона вас так кохала? Та чи ви знаєте, хлопці, що наш старий *Дніпро* – це прямий шлях і в *Татарський Крим*, і в *Натолію*, і в *Румілію*, і на сам *Царгород*, який у нечестивих руках? Ніхто вас не сміє і не може затримувати. Але ви самі утримайтесь і схаменіться... Та куди ж вас нечиста сила несе? Христос із вами!” Коли козаки почули схвильовані слова проводаря про *Дніпро*, вони відразу ж утихомирилися, а потім заплакали й відмовилися від свого наміру (див. НПЗ, 20-21) [43-50].

Такі ж детальні коментарі подано до всіх словникових статей, в яких закумульовано наукові набутки дослідників різних епох, що дає змогу науковцям виявити ряд дискусійних питань і продовжити пошуки їх розв’язання. А для широкого читачького загалу – це енциклопедичне джерело пізнання історичних сторінок ріднокраю, формування духовної культури підростаючих поколінь суверенної України, виховання національної свідомості.

До словника додані «Список досліджених топонімів, їх варіантів і паралелей» та «Список скорочених і повних назв використаних джерел» (97 позицій).

Бажано було б топооб’єкти проілюструвати як світлинами та замальовками майстрів пензля минулих часів, так і фотографіями сучасного стану тих історичних пам’яток порожистого *Дніпра*, які ще збереглися. Це б сприяло візуальному сприйняттю досліджуваних топонімів у часі й просторі. Бо тих ілюстрацій, які використав автор, вельми замало, як і самого тиражу видання – 300 примірників, а потреба саме в такому словникові лише для навчального процесу середніх вищих навчальних закладів України і українців діаспори конче велика.

Робота В. А. Чабаненка, беззаперечно, являє собою значну науково-пізнавальну цінність, а головне – вона спрямована на відродження історичної пам’яті українського народу, зокрема пам’яті про козацьке Запоріжжя, про його роль у боротьбі за створення незалежної України, у розбудові нашої держави та збереженні національних багатств.

Словник саме такого типу стане в пригоді дослідникам різних фахових напрямків, а саме: вченим-гуманітаріям, інженерам-водникам, судноплавцям, краєзнавцям, письменникам, учителям, студентам та учням старших класів загальноосвітніх шкіл і, без сумніву, збагатить вітчизняну лексикографію,

зацікавить мовознавців до створення подібних праць, присвячених топонімії інших затоплених ділянок Дніпра (Київське, Канівське, Кременчуцьке та ін водосховища), спонукатиме мовознавців до ґрунтовного висвітлення етимології місцевих назв різних регіонів України.